

ЦРНОГОРСКИ МУХАЦИРИ И ЊИХОВА КРЕТАЊА

Муслимани југословенских земаља били су све до Берлинског конгреса 1878. године мало покретљиви. За разлику од њих, још од средњег века, хришћани су били, особито у Црној Гори, врло покретљиви. Радијус њиховог кретања, у трагањима за новим поднебљима, био је врло велики.

Догађаји који су претходили Берлинском конгресу били су бурни, а као њихова последица дошао је Берлински конгрес чије су одлуке за балканске народе биле врло значајне — историјске у правом смислу.

Познато је да је освит XIX века означен ослободилачким покретима на Балкану, а њихов лучоноша био је први српски устанак. Плод тих покрета била је слобода коју су балкански народи стекли после вишевековног ропства.

Одлукама Берлинског конгреса окупирана је Босна и Херцеговина и део Новопазарског Санцака од стране Аустро-Угарске, док су Србија и Црна Гора стекле и формалну независност. Ти догађаји означавају велику прекретницу у историји балканских народа; представљају почетак новог доба. Гледано с позиција теме коју обрађујемо, тиме се означава почетак већих и трајнијих кретања муслиманског становништва у југословенским земљама и њихово иселавање из њих. Од тада је за муслиманске иселенике, више него раније, у употреби термин мухацири или мухацири. То је арапска реч којом се означавају избеглице, емигранти, иселеници¹.

Мухацирским сеобама били су захваћени сви слојеви муслиманског становништва, без обзира на етничко порекло, класну или социјалну структуру. Тешко је било у XIX веку, као и раније, правити етничке разлике међу етничким шаренилом муслиманског

¹ Абдулах Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево 1979. године, стр. 469.

становништва на Балкану, пре свега због тога што је конфесионално — верско — било изнад етничког. Битнија је била верска од етничке припадности. На основу досадашњих проучавања да се закључити да је у тој маси исељеника-мухаџира било највише Муслимана — исламизираниог словенског света, а да је проценат Турака, Арапа, Цигана или других који су исповедали исламско верско учење био мали, да не кажемо занемарујући.

Говорити о пореклу југословенских Муслимана било би за ову прилику преамбициозно, поред осталог и због тога што то питање код нас није довољно изучено и што око тога има доста спорног. Ипак, преовладава мишљење, и оно је прихватљиво, да су југословенски Муслимани претежно исламизирани Словени. Познато је да у већем делу наше земље: Босни и Херцеговини, Црној Гори па и Србији, није било правих Турака или их није било у већем броју. Са Македонијом и Косовом ствар стоји другачије. Тамо је било нешто турских породица интернираних из Анадолије. Турски султани су, почев од султана Мехмеда II Освајача, практиковали интернацију становништва, после побуне и немира, из једних у друге, по правилу, удаљене крајеве. С друге стране, говори о некаквом чисто словенском пореклу Муслимана, о томе да и међу њима нема мешавине, није могуће. Уосталом, не може се говорити о етничкој чистоти било ког балканског народа, јер на овој ветрометини, где су се вековима укрштале различите цивилизације, где су ратна разарања и пустошења била непрестани пратилац друштвених кретања, такве израженије чистоте није могло бити.

У немогућности да искажу свој национални идентитет, све до недавно, Муслимани су се различито идентификовали, а и други су их различито идентификовали². Раније, у време турске доминације на Балкану, идентификовани су као Турци јер им је то наметано од турске државне администрације која је истицала да је све што је муслиманско и турско, те да је верско изнад етничког и оно што је најважније. Они су се, очигледно, поводили за Кураном који није правио расне разлике и издвајао верско изнад етничког. С друге стране, од балканских хришћана Мусли-

² У последње две деценије се Муслимани у Југославији пишу са почетним великим словом (М) и тиме се означава њихова посебност — национална припадност. При томе се мисли на наш највећим делом исламизирани словенски свет, а не на верску припадност. Када се име Муслиман пише са малим словом (м), онда се мисли на конфесионалну — верску припадност, дакле, на све оне који код нас припадају исламском верском учењу, а да се не води рачуна о етничкој припадности. Ту долазе Муслимани, Турци, Албанци, Цигани, Черкези и сви други муслимани и ако етнички гледано немају ничега заједничког, јер су: Муслимани исламизирани Словени, Албанци потомци Илира, Турци припадници уралско-алтајске групе народа, Цигани Хиндуси по пореклу, Черкези — Черкези са Кавказа итд.

У ширем смислу под муслиманима се подразумевају, када се то пише са малим почетним словом, сви они који у целом свету исповедају муслиманско верско учење. Иначе, реч муслиман је персијског порекла и означава припадника исламске вере.

мани су поистовећивани са Турцима. Муслимани пак, особито они у Босни, употребљавали су за себе име Бошњак, а језик којим су говорили бошњачки (данашњи српскохрватски), и једно време су везири, који су били словенског порекла, наметнули тај језик као дипломатски на турском двору (доба Соколовића).^{2а} Погођени просперитетом Бошњака у турској администрацији, затим њиховом непослушношћу, Турци су с антипатијама гледали на њих. Вероватно отуда и потиче турска изрека „Крк Бошњак, бир адам“ (Четрдесет Бошњака један човек).

У новије доба, у периоду између два светска рата па све до седамдесетих година, Муслимани су се различито идентификовали, што је, углавном, зависило од средине у којој су живели и како им се то наметало. И у пописним материјалима, све до 1971. године, није постојала рубрика Муслиман у смислу националне припадности. Због тога су њихово идентификовања врло различита: у Србији су то били Срби муслиманске вере, у Хрватској — Хрвати муслиманске вере, у Босни и Херцеговини — Хрвати или Срби муслиманске вере, у Црној Гори — Црногорци, на Косову — Албанци. Неки су се писали као Турци, а највећим делом су се декларисали као Југословени или неопредељени. У суштини ни једна од тих и таквих идентификација није одражавала њихов прави идентитет.

О Муслиманима код нас писано је нешто у предратном, а знатно више у послератном периоду. Из свих тих радова, особито оних који су научно осмишљени, да се закључити да су Муслимани посебно. Међутим, у политици то није тако ни схватано ни третирано, већ онако како је коме у било којем временском периоду одговарало. Тако, на пример, сами Муслимани, у време када су желели да се иселе у Турску, себе су сматрали Турцима. Закључно са Берлинским конгресом, под тим су именом исељавани муслимани из Србије и Црне Горе, а зна се да је међу њима било највише Муслимана. У једном позамашном броју муслиманског становништва у Србији и Црној Гори (у Београду је било педесетак махала насељених муслиманским становништвом, четири петине становника у Ужицу били су муслимански становници), мало је било правих Турака.

Најнасељенија варош Муслиманима у Црној Гори био је Никшић. Петар Шобајић је утврдио да ту није било правих Турака, већ да су то били све исламизирани мештани. Ипак су напустили своја огњишта као Турци, закључно са 1878. годином.

У Црној Гори је било Муслимана у готово свим крајевима. Највише су живели по градовима. По селима их је нешто више било у колашинском крају и у Бихору. Ти Муслимани су били у Црној Гори и представници турске власти, јер је у целокупној администрацији било мало правих Турака. У градовима је живело

^{2а} Миленко М. Вукићевић, *Знаменити Срби муслимани*, СКС, Београд 1906. године, стр. 46.

муслиманско племство: бегови и аге, на рачун чивчија, а било је доста трговаца и занатлија. Највећи део тог племства, сматрамо, формиран је исламизацијом ранијег племства, које је сада у новим условима, приклањајући се новој вери, задржало ранији повлашћен положај. Управо, познато је да су прво у Југославији, примили ислам представници повлашћене класе³, изузимајући можда Босну, где је процес исламизације имао одређене специфичности.

Поред Никшића, Муслиманима је било веома много насеље на Подгорица (Титиград), о чему, поред осталог, говори и велико муслиманско гробље, напуштено и без заштите, које се налази на излазу према Јадрану.

Петар Шобајић, аутор књиге „Никшић — Оногошт“, пише да је у Никшићу било, пре 1877. године, 410 муслиманских и четрдесетак црногорских породица. „Четрдесетак православних породица били су већином ускоци који су добјежали у Никшић из разних крајева, због крвне освете, а нијесу мијењали вјеру. Махом је то била сиротиња у служби Турака или занатлија, а мали број се бавио трговином“⁴.

Муслимани Никшића били су, пише Петар Шобајић, исламизирани мештани, са изузетком неколико породица, потомака Груда у Никшић досељених из Албаније почетком XVIII века. Шобајић је чак извршио класификацију никшићких породица по пореклу:

ГРУДЕ: Брунчевићи, Болевићи, Мехмедникићи и Мараши (огранци Мараша: Пелевићи, Бабићи, Крњевићи, Главоњићи, Кљаковићи, Шабовићи);

КУЧИ: Мекићи, Љуце, Љухари, Џидићи, Прекићи, Сукићи, Рушевићи, Кајовићи, Мустафагићи, Шаћировићи, Алибашићи, Ибричићи, Елезовићи;

ПИПЕРИ: Хаџиманићи, Мрке, Беширевићи, Бауци, Осмовићи, Златанићи, Дураковићи, Јашарагићи, Шубарице, Козићи, Мечевићи, Муслићи;

ФЕРИЗОВИЋИ: Атлићи, Алићи, Роговићи, Гашевићи, Ракуљице, Барловићи, Мурковићи, Џанковићи, Кахримановићи, Маруни, Грошевићи.

Петар Шобајић пише да су Груде, Пипери и Кучи досељеници у Никшић, а да су Феризовићи исламизирани мештани. За Мушовиће и Мекиће, који су се једно време борили за капетанство у Никшићу, вели да су досељени из Колашина почетком XVIII века.

³ Васа Чубриловић, *Порекло муслиманског племства Босне и Херцеговине*, ЈИЧ. 1935.

⁴ Петар Шобајић, *Никшић-Оногошт*, Београд 1938, стр. 72.

Годину дана пред Берлински конгрес, значи 1877, црногорска војска је ослободила Никшић. Кључеве града предао је књазу Николи Хамза Мушовић, последњи никшићки капетан.

Никшићки Муслимани су одлучили да напусте Никшић. За пет година по ослобођењу овај град је напустила 391 муслиманска породица, а остало их је 19. Разлози за овако масовно исељавање нису проучени. Код потомака никшићких мухаџера стоји да су морали напустити овај град и да су практично голи и боси пошли у мухаџирлук. У црногорским документима, за сада познатим, особито у мемоарској грађи, пише да су Муслимани напустили Никшић јер нису могли да се прилагоде на новонастале прилике у којима нису више могли бити повлашћени. Књаз Никола је, како се то види из његових „Дјела“, заустављао Муслимане, називао их браћом по крви, обећавао им слободу и равноправност. Могуће да у томе треба тражити разлоге што је књаз Никола код мухаџера и њихових потомака остао драга и радо помињана личност.

Један од ослободилаца Никшића, војвода Петар Вукотић, поручио је Никшићанима, дан уочи ослобођења Никшића:

„Што се вас тиче грађана (Муслимана) господар (књаз Никола) би оставио на вољу ко жели остати у своју кућу ту, нека остане, коме ли буде воље маћи се из града, он ће се маћи ће год би хтио. За вашу олакшицу, да се међусобно разговарате, наредићемо ноћас, да сјутра до подне неби нико гађа с наше на вашу страну. Тако знајте и да сте здраво“.

Међутим, Никшићани су се одлучили да крену, и то масовно, па је и то записано:

„... На жалост многе породице никшићке, у првome страху своме, пођоше за царском војском да за вазда оставе огњишта своја... Пружио се дугачки ред исељеника џадам од Никшића, старци о штапу, жене са дјецом у наручју, а кроз гомиле ове блеји престрављена стока. Жалостан призор... Књаза су заболели на срце. Он је, тек их је угледао, изјахао на пут, обећајући им слободу вјере њихове и свако добро у земљи својој. Када није могао успјети, многе је богато обдарио и наредио да се немоћнима дадну коњи из стана управе до на Гацко. Турци су, благосиљајући га, пошли“.⁵

Три правца су водила никшићке мухаџире. Прво су се иселили у Босну. Тамо су узели масовног учешћа у отпору окупационим аустроугарским снагама, посебно у покрету Хаџи Лоје. Због тога су били приморани да беже из Босне. То је време миграције босанских Муслимана према Турској. Близу 150 000 босанских Муслимана напустило је Босну, после окупације 1878. године, а на њихова места су окупационе аустроугарске снаге колони-

⁵ Цјелокупна дјела Николе I Петровића, књ. V, Цетиње 1969, стр. 466.

зовале своје сународнике⁶. Део никшићких мухаџира се тада вратио у Никшић и, по наређењу књаза Николе, у старом је завичају лепо примљен. Међутим, повратници се нису ту дуже задржали, већ су поново напустили Никшић иселивши се у Албанију. Тамо су се настанили у области Шијак код Драча и током времена се претопили у Албанце.

Други правац је никшићке мухаџире водио преко Јадрана, па затим морским путевима у Турску. Они су се тако придружиле мухаџирима Бара, Улциња и других црногорских места.

Трећи и најзначајнији правац повлачења према Турској водио је Никшићане преко Новопазарског Санџака, краја који је, стицајем међународних збивања, остао у оквиру Турске све до 1912. године. Новопазарски Санџак је у то време захватао доста велику територију којој су припадали и Нови Пазар, Митровица (Титова Митровица), Васојевићки срез (Беране, Плав, Гусиње) Трговиште (Рожаје), Бијело Поље, Колашин (црногорски), Пријепоље, Пљевља, Нова Варош и Сјеница⁷.

Колашински мухаџири

Срез (каза) Колашин био је све до 1877. године у саставу Новопазарског Санџака; истина, у последње две деценије више формално. Колашин је у политици Црне Горе, али не само ње, играо значајну улогу посебно од средине XIX века. Пошто је то био један од бедема преко кога се ширила црногорска држава, у њему је, почев од XIX века, била стационирана јака турска војска у којој је било доста Муслимана. Само муслиманско становништво, формирано исламизацијом мештана, било је ратнички опредељено, јер му је то налагао гранични положај колашинскога краја. О томе је записано: „Колашинци су били својеврстан тип суровог ратника. Њихова четовања и пљачкања нијесу престајала. Убијали су чобане и пљачкали стада свуда око Колашина тако да је Колашин био гнијездо разбојника“. Истина, то је вријеме када је Црна Гора била захваћена бројним сукобима Муслимана и Црногораца који су били праћени крвопролићима, пљачком и разарањима. Нарочито је тога било много после битке на Граховцу 1852/53. године. Везано за то, а и због планова око разграничења, Црногорци су напали Колашин и околину у којој су живели Муслимани 28. јула 1858. године. Попалили су катуне на Сињавини, и села: Липово, Требаљево и Штитарницу. У Колашину је убијено и у кућама попаљено 600 лица. По аустријским, могуће

⁶ Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, САН, Посебно издање, књ. ССХХХ, Одељење друштвених наука књ. 12, Београд 1955.

⁷ Државни архив Србије, Грађа, књ. III, Записници са седница Министарског савета Србије 1862—1898. г. Приредио Никола Шкерковић, Београд 1952, стр. 340—341.

тенденциозним извештајима, број погинулих муслиманских становника Колашина износио је хиљаду, а исто толико и заробљених. Муслиманско становништво је тада побегло, јер је „све предато огњу и страховитом разарању. Што се могло однијети или одвести опљачкано је или заплијењено“. Др Радоман Јовановић о томе пише:

„Страховито разарање Колашина задало је страх сусједном муслиманском становништву, па је просто дрхтало, од црногорског огња и мача'. Панично бјекство и страх од Црногораца били су тако јаки да се један дио Колашинаца вратио у разорени крај тек 1864. године. Нове турске снаге, придошле ради сузбијања даљег продора Црногораца у правцу Санџака, светиле су се српском становништву у Санџаку за црногорску суровост према Колашинима. На злостављање турске војске, ради освете за налет на Колашин, књазу су ее особито жалили Срби из Бијелог Поља, Плава и Гусиња“.

Колашинска афера је добила међународне размере и у њу су се умешале велике силе. Међутим, разарања нису престајала. Само две године после тога (1860) Дробњаци, Шаранци и Пивљани су извршили напад на Мушовића Стричину. Но, због неспоразума и несинхронизације са Васојевићима, који су закаснили за један дан, напад није успео, па је одред којим је командовао Новица Церовић претрпео велике губитке: 46 погинулих и 80 рањених (по другим изворима: 57 мртвих и 10 утопљених у Тари). На другој страни била су два погинула и две куле запаљене.⁸ Од разарања Колашина 1858. године почеле су озбиљније сеобе колашинских мухаџира, да би се наставиле 1878. и завршиле 1924. године.

Борбе за Колашин протегле су се до 9. октобра 1878. године, када је потписан акт о предаји Колашина, који се темељио на одлукама Берлинског конгреса. Тада је Тара, од Мојковца низводно, постала граница између Турске и Црне Горе, тако да је њена десна страна остала и даље под турском управом, у оквиру Новопазарског Санџака. Тај део, са залеђем, познат као Доњи Колашин, признавао је турску власт све до 1912. године.

Има разлике у начину иселавања никшићких и колашинских Муслимана. Прво, Никшићани су се иселили врло брзо, за сасвим кратко време, а код Колашинаца је тај процес трајао дуго, више од пола столећа. Друго, није познато да је неко задржавао Колашине да се не иселе, као што је књаз Никола задржавао Никшићане. Треће, при иселавању Никшићана, а могуће и Подгоричана, није било крвопролића, колико је то познато, а иселавање Колашинаца праћено је великим крвопролићем и разара-

⁸ Др Радоман Јовановић, *Црна Гора и велике силе 1856—1860. године*, стр. 164—170. 241.

О Колашинској афери писали су: Г. Вуковић, В. Ђоровић, Д. Вуксан, Ж. Шћепановић, Н. Ракочевић, М. Дашић.

њима. О томе како су Никшићани испраћени записано је: „Још и то нека знате, да је књаз Никола и господско кољено од триста година. Оваквога сокола и господара нема у колико сунце грије. Он је наш човјек, наш брат. Ето, ми смо Никшићани језеро крви црногорске као и они просули, па када дође судбина да Никшић под њима падне, он мјесто да нас покоље и спржи, поштеди наше и наше дјеце животе, хрс (част), имаће, и онако с нама поступи што ми с њим онако душевно не би никад поступили^{8а}. Са Колашинцима је било другачије.

О томе да је у Колашину било доста Муслимана и после колашинске афере (1858) говори и један турски попис из 1896/97. године, по коме колашинска општина има 6 337 становника, од којих Муслимана 4 067 и Црногораца 2 270.⁹ Муслимани Доњег Колашина били су, попут црногорских Муслимана, верски фанатици а осиионији од других, и време после Берлинског конгреса провели су на Тари „крвавој граници“. Аустријски дипломата Симон Јоановић описао их је (1878) овако:

„Област Колашина, позната по граничним борбама са Црном Гором која се понављала скоро сваке године, обухвата слив горње Таре па све скоро до Лима. Становништво које се цени на око 10 000 људи способних за борбу, састављено је од две трећине муслимана насилних и пљачкашких, али кукавица. Албанаца у Колашину нема, пошто су албанска племена најближа Колашину одвојена од овога Васојевићком нахијом и хришћанским Берама. Колашинци се налазе данас још у стању неизвесности од турске владе и непокорни су пљачкаши најгоре врсте. Покушаји, поновљени више пута да се ту поставе чиновници, пропадали су све до последњег времена због енергичног отпора. И хришћанско становништво које живи компактно уз Тару, у местима Премћане и Прошћење, као и у планинском пределу Стожер, налази се у стању подивљалости као ни једно друго хришћанско племе у Санџаку“¹⁰.

Колашински, никшићки, подгорички и други црногорски Муслимани били су велики верски фанатици и све су вери подвргавали. Обавештавајући књазу Николу о иселјавању подгоричких Муслимана, војвода Машо Врбица пише да се они „нерадо раздвајају са огњиштем, али када је то за веру — весело иду“¹¹. Колашинским Муслиманима био је својствен, уз верски фанатизам, карактер суровости и бунтовне природе и врло им је тешко падало да буду покорни новој власти, да уче црногорске школе,

^{8а} „Народна слога у Босни“, број 106, 21. јула 1878, Сарајево, стр. 227.

⁹ Др Ризај Скендер, *Управна подела Новопазарског Санџака*, „Наша прошлост“, Краљево 1973, стр. 39.

¹⁰ Симон Јоановић, *Новопазарски Санџак (1878—1900)*, мемоарска грађа. III глава, III део, „Новопазарски зборник“ 9, Нови Пазар, 1985.

¹¹ Др Ђ. Пејовић, *Населјавање Зете и непосредније околине Подгорице . . .*, „Историјски записи“, год. XXVI, књ. XXX, 1—2. Титоград 1973, 75.

да служе црногорску војску а нису били покорни ни турској власти. Горштачка природа и суревњивост нијесу им дозвољавали да тако једноставно мењају начин живота¹² У свему томе економске неприлике, а оне су биле велике, рађале су социјалну беду, а ова све оне друге неприлике које њу прате. То је време када се у сеобама, у исељавањима, тражила могућност за побољшање егзистенцијалних услова. Да се само подсетимо да су се и сами Црногорци исељавали у XIX веку, у великом броју. Само „Од средине марта 1879. године, када су били већ организовани нови органи проширене државе, до краја 1882. године (за непуних 14 година) на све континенте изузимајући Аустралију пошло је ради зараде или настањивања 48 186 (Црногораца), од којих 4 046 на челу породица са 22 298 чланова. Остали, то јест 25 888 њих, били су појединци који су ишли ради зараде и који су се враћали“¹³. Додајући овоме и политичке неприлике, Новица Ракочевић пише, на примеру колашинскога краја, да се има утисак у свему томе да се односи међу овим истонародницима, које је вера одвојила, нису могли другачије решити већ исељавањем једних, управо онако како су се завршили.¹⁴ Мора се прихватити ова констатација историчара Ракочевића као исправна, као и то да су последње године живота Муслимана у колашинском крају биле несношљиве и за њих и за њихове суседе — Црногорце. Међусобне пљачке, убиства и паљевине били су свакодневна појава и врлине којима су се хвалили становници Потарја. Тако је у Лијесци и Ободу запаљено 140 кућа Каљића и 41 Дрпљана (Муслимана). Наводи се да је то била одмазда за отпор који су Муслимани пружили Црногорцима на Колашину.¹⁵ Добија се утисак да књажева заповест црногорској војсци која је војевала у колашинском крају није поштована, а она је гласила да се војска мора поштено и мудро односити према Муслиманима и да ће сваки преступник бити „објешен или мушкетан“¹⁶.

Сигурно је да је тако бројним исељавањем црногорског и муслиманског становништва из Црне Горе, у другој половини XIX века ублажена, да не кажемо у знатној мери решена економска ситуација у Црној Гори. Иза исељеника су остали земља, трговачке и занатлијске радње и огроман део имовине. Особито је тога остало иза муслиманских исељеника. Теже ствари нису се могле носити у далеки свет на леђима, јер то нису дозвољавале

¹² Ејуп Мушовић, *Никшићани и Колашинци у Санџаку*, „Новопазарски зборник“ 7. Нови Пазар 1983, стр. 93.

¹³ Др Ђоко Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962, стр. 446.

¹⁴ Н. Ракочевић, *Исељавање Муслимана и разграничење Црне Горе и Турске у области Колашина...*, „Историјски записи“, књ. XIX — 2, Титоград 1962, стр. 256.

¹⁵ Ж. Шћепановић, *Друштвено-политичке прилике у Б. Пољу и околини поч XX вијека*, „Одзиви“ бр. 6, Бијело Поље 1973, 113.

¹⁶ Исто што и под 14.

ни ондашње комуникационе прилике. С друге стране, мухаџири су или добили неку симболичну накнаду за оно што је остало иза њих или је уопште нису добили, што је зависило од места где су живели пре исељавања.

Доњоколашински мухаџири

Предели Доњег Колашина, десна обала Таре, низводно од Мојковца, са залеђем, били су и после Берлинског конгреса насељени углавном Муслиманима. Прецизније, срез доњоколашински је 1911. године имао 13 911 становника, а од тога је било 10 187 Муслимана¹⁷. То становништво је ту остало до балканских ратова (1912. и 1913), а од тада је почело да се исељава. Ослобођење тих крајева од стране црногорске војске 1912, као и Лимске долине, било је пропраћено великим неприликама по муслиманско становништво. Као последице тога дошла су исељавања. Тако, Само из општине Шаховића, Мојковац, и Равна Ријека, иселило се (1913. и 1914. године) 453 муслиманске породице. У то време исељавањем мухаџира били су захваћени Бијело Поље, Бихор, Беране, и други крајеви Црне Горе. Само једним правцем, преко Бара и мора, иселило се из Црне Горе у Цариград и Смирну (Измир) од маја до јуна 1914. године 16 570 Муслимана.¹⁸

Због тако масовног исељавања Муслимана из Црне Горе, упутио је протест краљу Николи Јусуф Делевић, бјелопољски муфтија, а одговор је гласио: „Господар сажаљева штетну појаву о исељавању муслиманског народа... Гледајте да се народ не разара и не упропаштава, заустављајте га што боље док господар тамо не дође...“¹⁹. Међутим, исељавање Муслимана је настављено и даље, и било је пропраћено неприликама. Тако у једном опису стоји: „Компактна црногорска племена, разгонила су потурице из своје најближе околине. Тако су Морачани, међу којима се не памти да је било потурица, разгонили Муслимане из Поља и Липова“²⁰.

Ни период после првог светског рата није довео до смирења ситуације. Санџаком је тада крстарило више одметничких група, углавном муслиманских, а најчувенији њихови вође управо су били Колашинци: Јусуф Мехонић, Хусеин Бошковић, Авдул Колашинац. То су биле неорганизоване групе, стихијно су деловале и без некаквих планова, а вође су им биле наводно „заштитници муслиманског света“. Из једног извештаја што га је

¹⁷ Жарко Шћепановић, цит. рад, стр. 96.

¹⁸ Др. Ђ. Пејовић, *Исељавање Црногораца...* стр. 256; Бранко Бабић, *Исељавање муслимана из нових крајева Црне Горе у прољеће 1914. год.*, ЈИЧ 1—4, 1978. г.

¹⁹ Ж. Шћепановић, цит. рад, 101.

²⁰ Иван Косанчић, *Ново-пазарски санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912, стр. 30.

упутио начелник округа пријеполског Будимировић, у коме је пренето мишљење Јусуфа Мехонића, одметника, да се наслутити зашто су се одметнули. Ту се наводе речи Мехонића како су у Колашину Муслимани много претрпели од Црногораца, а такође и у бјелопољском округу: „поубијали су 1 500 људи, па за то нико не одговара“²¹ Вероватно да Јусуф Мехонић начелнику Будимировићу није рекао прави разлог одметања, па и ову изјаву треба условно прихватити, али остаје чињеница да је положај Муслимана, особито у Црној Гори, био доста тежак и после првог светског рата. Своје незадовољство положајем у Краљевини СХС Муслимани су изразили краљу Петру I петицијом од 3. маја 1920. године, у којој, поред осталог, пише:

„Муслимани су препуштени беди.

Лична безбедност муслимана у многим крајевима је силно угрожена. Однос чиновништва, судства, сасвим је другачији него према Србима.

... Ми не тражимо привилегије али не можемо трпети понижавања и запостављање. Хоћемо правду, једнакост и слободу које уживају друге конфесије, а не немило и нежељно незадовољство муслимана“²².

У месту Церу, у мојковачкој општини, убијен је колашински првак Бошко Бошковић 7. новембра 1924. године. Он је био жртва сепаратистичке политике, убили су га Морачани, а његово убиство је неосновано приписано Муслиманима. Био је то повод за крваве репресалије над муслиманским становништвом у доњоколашинском крају, особито у Шаховићу (Томашево) и Павином Пољу, и за притисак да се оно одатле дефинитивно исели. О томе како су те репресалије извршене над муслиманским становништвом, у знак наводне освете за погибију Бошка Бошковића, записано је у Меморандуму краљу о крвопролићу у Шаховићима, од 21. новембра 1924. године:

„Грозна крвопролића, почињена ових дана над нама муслиманима у општинама Павину Пољу и Шаховићима, среза и округа бјелопољског, силе нас да се обратимо Вашем Величанству и да Вам изнесемо неправде, које нас терају и које се не могу више подносити, јер је изнад човечје снаге подношење и далеко мањих неправди и страха“²³.

У Меморандуму се истиче да је погибија Бошка Бошковића приписана Муслиманима, после чега се спремала „крвава освета“ над њима. Власти су то знале и утицале да се „освета“ изврши. У том погледу предњачио је окружни бјелопољски начелник Никодим Цемовић са сарадницима Лазом Божићевићем и Миланом Терићем. Све се одвијало плански. Прво је разоружано муслиман-

²¹ Архив Југославије, F — 15/78.

²² СИП — Дипломатски архив, Збирка Војислава Јовановића, F — 26-а. 3. мај 1920. године.

²³ „Правда“, календар Југословенске муслиманске организације, за годину 1925, година IV, страна 87—92.

ско становништво, па је тим и другим пушкама, записано је у Меморандуму, наоружано око 2 000 Колашинаца, Пољана и месног православног становништва. Формиран је фронт пречника 19 километара и нападнута су муслиманска села ноћу 9 — 10. новембра 1924. године. Два дана пре тога похватан је и затворен у Шаховићу 31 мушкарац. Сви су они, као таоци, повезани и под јаким стражом упућени у Бијело Поље. На том путу, на четвртном километру од Шаховића, 28 талаца је убијено, двојица су спашена откупом, а једног тринаестогодишњака спасао је Новак Хашанин из Шаховића, због чега је готово главом платио. Након тога су отпочели паљевина села, пљачка имовине и убиства. Иза тога је остала права пустош. „Не зна се број жртава погинулих од ножа и пушке, као ни оних који су у својим кућама изгорјели. Број жртава људских износи на стотине, а материјална штета у сагорјелим кућама и пљачком није још процијењена“. Наводи се, даље, да се све то одвијало уз толеранцију и асистенцију власти и да је једини притекао у помоћ окружни начелник из Пљеваља — „што је остало у животу муслиманског житељства, има се захвалити пљеваљском начелнику господину Кречковићу“.

Следи текст у коме се краљ, као једино могући, моли да нешто учини ради заштите муслиманског становништва, јер „биједа и невоља у коју смо оваквим звјерствима доведени и свих оних нашијех, који су сретним случајем избјегли очиту смрт, велика је. Ми смо остали без имања, без игдје ичега...“

У даљем се краљ моли да се изврши било каква процена штете и да се макар што надокнади: нико више није ни мислио на повратак на стара огњишта, већ су молили краља да им било где обезбеди некакав смештај:

„Што се тиче нашег даљнега опстанка, смјрено молимо Ваше Величанство да учини сходну одредбу, којом би нас се омогућило, да се дигнемо с наше очевине и да се населимо у којем другом крају наше краљевине, гдје бисмо могли мирно и несметано живјети и развијати се под окриљем Ваше заштите. Дозволу за пресељење на друго мјесто примамо због тога што смо чврсто увјерени, да ће остајање на нашим огњиштима изазвати поновне покоље и насиља као што је и сада изазвало“.

„Вашега Величанства лојални али несрећни поданици: делегати општине Шаховићи и Павино Поље“²⁴.

После ових збивања и доњоколашински Муслимани су се дефинитивно и за сва времена иселили.

Скитања мухаџира

Муслимански мухаџири из Црне Горе су своја кретања усмерили према Турској, углавном, и то у више путних праваца. Једним делом и првобитно су никшићки мухаџири, а затим подго-

²⁴ Исто што и под 23.

рички и знатно мање колашински, своје кретање усмерили према Босни и Херцеговини и делом према Дубровнику. Како је било то оно време када је Босна и Херцеговина окупирана од стране Аустро-Угарске, највећи део се вратио и поново се упутио према Турској. Један део њих је остао у Босни и њихових потомака има сада у многим босанско-херцеговачким градовима. Код њих је у потпуности очуван идентитет, језик, живе успомене на ранији крај, што је и нормално јер су населили крајеве где нису могли бити изложени асимилацији.

Друга, врло бројна миграција никшићких, подгоричких, барских, полимских и других црногорских мухаџира одвијала се преко мора у Турску. По правилу, прихватили су их бродови ангажовани од Турске и транспортовали највише у Измир и Истанбул.

Трећа група мухаџира отишла је у Албанију, с намером да се преко Албаније исели у Турску. Највећи број их се населио у области Шијак код Драча, а незнатан је број оних који су из Албаније наставили пут за Турску. Данас у Шијаку, а затим у Скадру, има потомака мухаџира муслиманских из Црне Горе, али су потпуно албанизирани те су изгубили свако своје обележје.

Највећи број црногорских и босанско-херцеговачких мухаџира иселио се у Турску преко Новопазарског Санџака, Косова и Македоније. То је био мукотрпан, временски дуг и исцрпљујући пут. Пошто су мухаџири били углавном без средстава за живот, на том путу их је веома много умирало и тај пут био је обележен гробом до гроба.

Пошто је Новопазарски Санџак остао у оквиру Турске све до 1912. године, као последњи њен бедем према Европи, у њему се задржао велики број мухаџира и црногорских и босанско-херцеговачких. Да ли зато што су намеравали да им Санџак буде место за одмор или зато што нису могли даље из било којих разлога — није познато. Међутим, они су се, почев од Лимске долине, задржавали и остајали да живе где им се год указала могућност за то. Стога је врло велики проценат мухаџира у данашњој структури санџачког становништва. Многи од њих су узели нова презимена, понајвише по месту из кога су досељени: Никшићани, Колашинци, Подгоричани, Ровчани, Гачани, Бошњаци и сл. Други су узели сасвим нова презимена по неком свом претку, а највише је оних који су сачували стара презимена:

Алибашићи	Бошњовићи	Чубуре
Алићи	Цмиљевићи	
Аливодићи		Дервишевићи
Аломеровићи	Ђатовићи	Дрндари
	Ђустовићи	Дрпљани
Бабићи		
Бајровићи	Ченгићи	Џидићи
Бегановићи	Чоковићи	Џоговићи
Бошњаџи	Чокрлије	Џубуровићи

Факићи	Кочани	Поплате
Фазлагићи	Колићи	Поровићи
Форгићи	Ксфрци	
	Кријешторци	Рецепефендићи
Гашани	Кучевићи	Рујовићи
Главовићи	Кураховићи	Рустемовићи
Голоши	Куртовићи	
Грудићи		Салаковићи
Гушмировићи	Лукачи	Сарачевићи
Гзоњићи		Серхатлићи
	Љухари	Смаилагићи
	Љуце	Сукићи
Хаџајлићи		
Хаџибулићи	Малмулировићи	
Хасанбеговићи	Мартиновићи	Шачићи
Хасићи	Меџиновићи	Шаховићи
Хоџићи	Мекићи	Шеховићи
Хрчиновићи	Мелићи	Шпаге
Хрњаџи	Меџићи	
Хусковићи	Мучићи	Трбоњићи
	Мујсвићи	
Кахровићи	Мухаџири	Врањаковићи
Кајовићи	Мулићи	
Калићи	Мустафићи	Зимоњићи
Капетановићи	Мушовићи	Звиздићи
Кагиџићи		
Карадани	Пашовићи	Жупљани
Каровићи	Пепићи	Жупићи

Турске власти у Санџаку, највише под притиском мештана, настојале су да мухаџере отправе што даље према истоку, јер тој маси није могла да се обезбеди ни храна, не бар за дужи опстанак. Управо то време, време мухаџирских сеоба, поклапа се са наглим сиромашењем Санџака, које је дошло као последица изградње нових путева који су заобилазили Санџак а замирањем оних тако значајних комуникација које су пролазиле преко Санџака и значиле живот за њега. А Санџак је био пун мухаџира и, како је записао Вукоман Салипуровић, није запамтио љуће сиротиње од њих. Но, мухаџири, гладни, боси и голи, били су упорни да остану у Санџаку и по цену живота. Тако је у Новом Пазару 1878. године дошло до сукоба никшићких мухаџира с властима у којем су убили градског кајмекама. После тога је уследио споразум по коме су мухаџири добили дозволу да се настане на периферији града. Они су, у делу који се зове Хаџет, формирали своју махалу и подигли џамију у њој. Тај део града се и сада зове Никшићка махала, а они који су у њој живели узели су презиме Никшић. Има доста њихових потомака који се и сада тако презивају, али има и оних који су задржали стара презимена из Никшића (Љуце, Љухари, Џидићи). Ма где се настањивали, му-

хаџири су гледали да буду заједно, па у Санџаку готово да нема града у коме није било мухаџирске махале. И свуда су се презивали највише по месту одакле су дошли: Никшићани, Подгоричани, Колашинци, Ровчани, Шаховићи, Чокрлије и сл. Доста је мухаџира населило и санџачка села и у многим формирало своје махале. Настојања турских власти била су усмерена да се мухаџири настањују на јуртинама и до тада неексплоатисаном земљишту, или да се што више насељавају у селима где је до тада био српски живаљ: Суви До и Дујеке на Пештери, Трнава код Новог Пазара и сл. Они су тако хтели да разбију компактније српске целине и тиме ослабе српски елеменат. Међутим, бегови и аге су на то нерадо пристајали, јер су у Србима имали боље чивчије, боље раднике, а мухаџири су били познати као нерадници, уз то непослушни и осииони. У градовима су мухаџири, изузимајући мали број занатлија и трговаца, представљали сиротињу и у Новом Пазару су их називали мухаџирска фукара (сиротиња).

Досељавање мухаџира у тако великом броју проузроковало је исељавање Срба из Санџака у Србију. Тако је записано да су, само за једну годину царинарницу на Јавору (дакле из Санџака у Србију), прешла 822 мушка и 432 женска лица. „То је све углавном велика сиротиња, јер Турци не пуштају оне који нешто имају“²⁵.

Тешко је за сада рећи колико је мухаџира населило Санџак. Гастон Гравје је записао да се у Санџак од 1909. до 1911. године доселило 450 муслиманских породица из Босне, па је и сам констатовао: „Ови досељеници у варошима заузимају засебне квартове, углавном на периферији“²⁶ У историографији се наводи да су мухаџири настојали да буду компактнији, на основу места одакле су досељени, и чак да се не мешају са другима, па ни са мештанима. Тако су у пљеваљском крају преовлађавали херцеговачки, а у пријепољско-нововарошком крају босански мухаџири²⁷. У бјелополском, новопазарском и рожајском крају превладавао је црногорски, а у сјеничком мешовити тих мухаџира. Ова граница се и данас може повући на основу говора — нагласка, изговора, акцендовања, ијекавштине и сл. Овоме треба додати да су мухаџири донели језичку чистоту у Санџак и у том погледу су његов говор оплеменили.

Међу босанско-херцеговачким мухаџирима који су се населили у Санџаку било је доста оних који су узели активног учешћа у отпору против аустроугарских окупационих власти. Тако су се у Жабрену код Сјенице настанили Шачићи, потомци Османа Ша-

²⁵ Др Радмила Поповић-Петковић и В. Шалипуровић, *Српске школе и просвете у зап. крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970. стр. 73.

²⁶ Гастон Гравје, *Новопазарски Санџак*, Нови Пазар 1977, 12.

²⁷ Иван Косанчић, *Новопазарски Санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912, стр. 60.

чића, једног од вођа устанка 1882. у Херцеговини. У Новом Пазару живе Фортићи, потомци Салиха Форте, најближег сарадника Стојана Ковачевића из устанка 1882. године. Са њим су досељени Голоши и Шпаге²⁸, а и сам Хаџи Лоја дочекао је крај живота у Новом Пазару.

Велики број мухаџира населио се и на Косову и ту остао да трајно живи. Тамо су у градовима па и селима формирали махале (мухаџирске или бошњачке), тако да и данас на Косову готово нема већег насеља а да у њему не живе потомци мухаџира. До недавно већина њих је чувала свој етничко-национални идентитет, али су се постепено утапали у масу и сада су практично албанизирани: уче и говоре албански, формирали су мешовите бракове с Албанцима. Мало је породица у којима се говори српскохрватски, иако га знају. Приликом последњих пописа огромна већина је пописана као Албанци.

У Македонији је било расутих мухаџира од Малеша на бугарској до Елсона на грчкој граници. Само 1910. године населило је Македонију 12 000 мухаџира, а тражило је дозволу за усељење још 20 000. Само у Петричи (струмички крај) населило се 500 мухаџирских породица, у Скопљу 560, а у Куманову са околином 230 породица²⁹. Ђорђе Микић пише да у Старој Србији и Македонији није било вароши у којој није било мухаџира и мухаџирских махала.

Мухаџири у Македонији, као и они у Санџаку и на Косову, представљали су најсиромашнији друштвени слој. Тако су, на пример, у Скопљу живели у Мухаџир-махали, коју је заједно с Топаном, у којој су живели Цигани, била стециште сиротиње и беде, те су чиниле најсиромашније делове Скопља.

Мухаџири у Македонији су идентификовани као Турци и под тим именом су се, закључно са 1970. годином, углавном иселили у Турску.

Највећи број мухаџира настанио се у данашњој Турској, насељавајући тамо крајеве од Једрена до турско-иранске границе. Сматра се да данас у Турској живи више од два милиона Муслимана — потомака југословенских мухаџира. Само у Измиру, примера ради, има три стотине кућа колашинских Калића. Тамо су могли бити примљени само под именом Турци и са турским држављанством. Они мухаџири који су се населили у Турској морали су се писати као Турци, а и данас се тако идентификују. Практично, изгубили су свој национални идентитет. Чувају још једино успомене на крај одакле су дошли и носталгија за ранијим крајем, која се на необичан начин преноси с колена на колена.

Тежак је био и мукотрпан пут мухаџира, а њихова судбина још тежа. Они су голи, боси и гладни полазили у непознат свет.

²⁸ Хамдија Капиџић, *Херцеговачки устанак 1882*, Сарајево 1973, 98.

²⁹ Васа Чубриловић, *Одабрани историјски радови*, Београд 1983, стр. 539.

Путовало се пужевски — пешке, кањонима и врлетима, и та су путовања трајала месецима и годинама. На тим путевима умирало се од глади и болести, гинуло од многих којима није било тешко да понишане у незаштитој мухаџире.

У новим срединама, у којима су нашли привремена или трајна склоништа, потцењивани су и с ниподаштавањем се гледало на њих. У свему томе најгоре је било то што је огромна већина изгубила за трајно свој национално-етнички идентитет, оно што никада неће моћи да врати, а успомене на ранији живот, ма колико пропраћене носталгијом, кратке су и изложене забору.

Исељавање црногорских мухаџира пада у време исељавања муслиманског света са Балкана и шире — почетком ослободилачких ратова, односно почетком XIX века. Примену масовног и драстичног исељавања муслиманског становништва отпочели су Руси после кримског рата (1853—1856). При том исељавању ни Русе нити пак балканске народе није интересовала етничка, већ само верска припадност. Тако су Руси прогнали Татаре с Крима, раније једине становнике ове области, после чега су они чинили само 25% становништва), а место њих колонизовали су хришћанске Армене из Азије. На сличан начин су протерани Черкези с Кавказа, уз незапамћено крвопролиће и масакр. Наводи се да су то платили данак верском фанатизму, јер су и они попут црногорских муслиманских горштака били велики верски фанатици.

Бугари су наставили политику коју су Руси започели, па су и они прогнали све што је муслиманско из Бугарске, не штедећи ни Помаке — исламизирани Бугаре; поштеђени су само Гагаузи — Турци православне вере — једна егзотична група. То значи да ни Бугаре није интересовало етничко порекло, већ верска припадност. Професор Васа Чубриловић, парафразирајући Ф. Каница, пише да су у Бугарској немилице рушене градске четврти у којима су живели муслимани, да им је земља јавно распродата, да су им гробља прекопана и од надгробних споменика поплочаване улице, а да су џамије рушене и од њиховог камења зидане куће.

Муслиманско становништво је исељено из Србије закључно са 1878. годином, док се процес исељавања из Црне Горе нешто продужио, све до 1924. године, што је било условљено припајањем нових крајева Црној Гори после балканских ратова.

Исељавање муслиманског становништва вршено је уз толеранцију и настојања власти. Колико знамо, једини владар који је настојао да задржи Муслимане био је црногорски књаз Никола. Кроз рад смо његова настојања у том смислу и показали. Међутим, црногорски Муслимани су ипак исељени, управо баш за владе књаза Николе, изузимајући оне крајеве који су припадали Санџаку. Изгледа да књаз Никола, иако гвоздене руке, иако је и смрћу кажњавао оне који су се грубо односили према Муслиманима, није могао да одоли притиску јавности, могуће и спољне, и настојањима да се Муслимани иселе. Сигурно је да је исеља-

вању муслиманског становништва у многа места допринели верски фанатизам и чињеница да је у новим условима губило одређене позиције, делом повлашћени положај, па и страна пропаганда. Али када је у питању голи опстанак, све то није битно. Према томе, о узроцима мухаџирских сеоба са Балкана у XIX веку потребна су студиознија размишљања, како би се о томе могли донети реални закључци.

РЕЗИМЕ

ЦРНОГОРСКИ МУХАѢИРИ

У Црној Гори је до Берлинског конгреса 1878. године, када јој је призната независност, живело доста Муслимана, углавном исламизираних Црногораца, али су се од 1878. до 1924. године иселили. Ти муслимански исељеници називају се мухаџири (исељеници, избеглице). Скоро да није било града у Црној Гори у коме није било Муслимана. Они су у Црној Гори били и представници турске власти, јер је мало било правих Турака у турској администрацији у Црној Гори. Муслимани су живели у градовима, изузимајући колашински крај, где их је било и у селима. Из њихових редова били су спахије (бегови и аге), настали углавном исламизацијом племства, који су живели на терет чивчија. Из њихових редова било је занатлија и трговаца.

Најнасељенија варош Муслиманима у Црној Гори био је Никшић. Пред 1877. годину било је у том граду преко 400 муслиманских (и четрдесетак црногорских) породица. Када је 1877. године црногорска војска заузела Никшић, Муслиманима је понуђено да остану и да се не селе. Књаз Никола им је обећао слободу вероисповести, једнакост, и називао их браћом по крви. Међутим, они су се за сасвим кратко време иселили. Слично је било и са Подгорицом (Титоград) и другим, особито приморским градовима.

Друга већа скупина Муслимана у Црној Гори живела је у колашинском крају, Потарју и Полимљу. Они су почели да се селе после разарања Колашина 1858. и та је сеоба трајала до 1924. године. Сеоба колашинских, потарских и полимских мухаџира трајала је временски дуго, више од пола столећа, и била је пропраћена крвопролићем, паљевинама, пљачком и великим разарањима, што није био случај са мухаџирима других крајева Црне Горе.

Црногорски мухаџири су се повлачили из Црне Горе у више праваца и остајали да живе тамо где су им се пружили минимални услови за опстанак. Једни су отишли према Босни (и тамо има доста њихових потомака), други су отишли преко Јадрана у Турску, трећи су се одселили у Албанију, а четврти у Новопазарски Санџак, на Косово, у Македонију и Турску. Они који су пошли у Турску, Албанију и Косово турцифицизирани су, односно албанирани, и тако изгубили своје етничко обележје. У свим наведеним крајевима, изузев Македоније, јер су одатле исељени у Турску, има веома много потомака црногорских мухаџира.

Др Ејуп Мушовић

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Александар Апостолов, *Колонизација на мухаџерите во Македонија...*, Гласник на Инститото.
- Бранко Бабић, *Исељавање Муслимана из нових крајева Црне Горе у пролеће 1914. г.*, ЈИЧ, 1—4, 1978.
- Војислав Божовић, *Емиграција Муслимана Босне и Херцеговине у Турску*, „Историјски зборник“, год. III. 1—4, Загреб 1950.
- Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1927.
- Јован Цвијић, *О исељавању босанских мухамеданаца*, „Цвијићева књига“, СКА, Београд 1927.
- Салим Ђерић, *Муслимани српскохрватског језика*, „Свјетлост“, Сарајево 1968.
- Васа Чубриловић, *Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини*, ЈИЧ, 1935.
- Гастон Гравје, *Новопазарски Санџак*, Нови Пазар 1977.
- Миленко Филиповић, „Бошњаци“ у околини Скопља, „Преглед“, Сарајево 1931.
- Симон Јоановић, *Новопазарски Санџак 1878—1900*. „Новопазарски зборник“, бројеви 7, 8, 9. Нови Пазар 1973, 74, 75.
- Др Радоман Јовановић, *Црна Гора и велике силе 1856—1860*.
- Хамдија Капиџић, *Херцеговачки устанак 1882*, Сарајево 1973.
- Иван Косанчић, *Новопазарски Санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912.
- Мита Костић, *Преглед босанско-херцеговачких мухаџера по Косовском вилажу*, „Историјски часопис“, Ист. институт САН, год. 1, 1—2, Београд 1949.
- Драгиша Лапчевић, *О нашим Муслиманима...*, „Геце Кона“, Београд 1925.
- Ђорђе Микић, *Аустро-Угарска и младотурци 1908—1912*. Бања Лука 1983.
- Чедомир Митрановић, *Наши Муслимани*, Библиотека „Друштво“, Београд 1926.
- Др Ејуп Мушовић, *Санџачке миграције и имиграције у XIX веку*, „Сеоски дани С. Вукосављевића“, књ. V, Пријепоље 1978.
- Исти, *Никшићани и Колашинци у Санџаку*, „Новопазарски зборник“ бр. 7, Нови Пазар, 1973.
- Хамдија Наметак, *Једна анонимна пјесма*, „Нови бехар“, IX бр. 20, Сарајево, 15. 4. 1936.
- Ђ. Пејановић, *Становништво БиХ-а, САН, посебно издање*, књ. ССХХИХ, Одељење друштвених наука, Нова серија 12, Београд 1955.
- Др Радмила Петковић-Поповић и В. Шалипуровић, *Српске школе у XIX веку*, Прибој 1970.
- Др Ђоко Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962.
- Исти, *Насељавање Зете и непосредније околине Подгорице*, „Историјски записи“, год. XXVI, књ. XXX, 1—2, Титоград 1973.
- Цјелокупна дјела Николе I Петровића*, књ. V, Цетиње 1969.
- Др Ризај Скендер, *Управна подела Новопазарског Санџака*, „Наша прошлост“, Краљево 1973.
- Др Новица Ракочевић, *Исељавање муслимана и разграничење Црне Горе и Турске у области Колашина послје Берлинског конгреса*, „Историјски записи“, Год. XV, књ. XIX, 2, Титоград, 1962.
- Др Жарко Шћепановић, *Друштвено-политичке прилике у Бијелом Пољу и околини почетком XX вијека*, „Одзиви“ бр. 6, Бијело Поље 1973.

Петар Шобајић, *Никшић. Оногшт*, Београд 1938.

Фатима Вејзовић, *Штампа о исељавању Муслимана...*, „Исељенички алманах“ 1972.

Миленко Вукићевић, *Знаменити Срби муслимани*, СКС, Београд 1906.

Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва I*, САН, Посебно издање, књ. ССIX, Институт за изучавање села књ. I, Београд 1953.

АРХИВИ:

Државни архив Србије

Архив Југославије

Дипломатски архив СИП-а

ЧАСОПИСИ:

„Народна слога у Босни“ 1878. г.

„Правда“, календар Југословенске муслиманске организације 1925.